

UPPSALA UNIVERSITET
Institutionen för BEHT
Textillärlinjen
Maria Åkerheden

Rask

Råven raskar över riset,
råven raskar över riset
får jag lov, får jag lov
att sjunga rasktygets visa

Specialarbete 4p vt 81

Handledare:

FL Gunhild Engholm
FK Arabella Nylund

Innehåll

1.	Inledning	3
2.	Utgångsläge och mål	4
3.	Arbetsmetoder	4
4.	Vad uppslagsverk berättar om rask.	5
	Sammanställning av uppgifter ur tio uppslagsverk	6
5.	Sven T Kjellbergs uppgifter	7
6.	Diskussion	10
7.	Sammanfattning	11
	Litteraturförteckning	12

1. Inledning

Rask, kan det vara värt en undersökning? Ja visst kan det vara ett givande ämne, valet var inte svårt. Med rötter, på mors sida, i Åhl:s socken och ett sedan barndomen odlat intresse för dräktskicket runt om i Siljandbygden var det naturligt att tankarna gick åt det hållet. Det lite speciella materialet, rask, som användes till många folkdräkters förkläden, och tygets historia intresserade mig mycket. Var ska man då börja leta uppgifter om något som enligt Leksands hemsöjd aldrig tillverkats i Sverige och som slutade komma på import från England för över 20 år sedan eftersom fabriken lagts ned. Jag tog kontakt med, och styrde sedan kosan mot Dalarnas museum i Falun för att få se ett par av de äkta, gamla, blanka helgdagsförkläden, som lär vara så känsliga för vatten att kvinnorna vek ihop dem med avigsidan utåt om det började regna. På museet i Falun fick jag även rådet att läsa om rask i Sven T Kjellbergs verk Ull och Ylle (1943). Detta var starten på en spännande undersökning som är långt ifrån avslutad i och med att denna rapport lägges fram.

För all vänlighet och hjälp som lett mig så här långt vill jag tacka

Leksands Hemsöjdsförening

Birgitta Dandanell intendent, Dalarnas museum

Liv Trotzig, Hemsöjdsakonsulent

Gustaf Fäldt, Dir Bergå

Sigfrid Svensson, prof. em

Natalie Rothstein, deputy keeper V&A museum, London

2. Utgångsläge och mål

Detta visste jag om rask i Augusti 1980

- att det är ett tunt, kypertvävt, vaxat kamgarnstyg som ofta användes till förkläden i div dräkter.
- att det inte längre går att få tag på den vaxade varan, därför ersätts den med ett tunt kypert ylletyg. (De tyger som för tillfället finns i handeln är vävda i England och distribueras av Bergå som även provat att väva upp ett halvylletyg för ändamålet. Denna vara som hade bomullsvarp och redgarn i inslaget var enl uppgift svår att färga och bereda. Ytterligare utveckling är på gång.)

" Raskförkläden. Svarta, gröna och blå förkläden av vaxat kamgarnstyg vävt i kypert har förekommit vid mera högtidliga tillfällen "

(Bergman 1969 sid 51)

Målet var nu att finna så mycket uppgifter som möjligt för att bättre förstå materialets historia, tillverkning, appretering och spridning.

3. Arbetsmetoder

Arbetet inleddes med en genomsökning av alla uppslagsverk som stod att finna på Carolina Rediviva för att kontrollera om dessa gav en god och någorlunda samstämmig bild. Detta resulterade i många intressanta upplysningar och jag beställde även fram Sven T Kjellbergs bok, Ulloch ylle (1943) Efter att ha läst alla där förekommande avsnitt om rask var förvirringen total, för mig. Uppgifterna från Kjellberg stämde inte alls med den bild jag redan hade skapat, och som uppslagsverken styrkt. Efter att ha talat med ett antal personer utan att få upp något starkt spår satte jag mig ned och skrev till textilavdelningen på Victoria & Albert museum i London. Efterhand blev längtan att på vinst och förlust resa iväg till England, London och Bradford allt starkare. I dessa trakter trodde jag nämligen att lösningen stod att finna. Men ack, så lättlost var den gåtan ej, även om resan gav många intressanta upplysningar både om rask och övrigt om engelsk textil tradition och industri. Väl hemma igen brottades jag med två olika känslor 1. att leta vidare 2. att sitta ned och smälta ihop de uppgifter som fanns till en sammanställning. Med hänsyn till den tid som undersökningen redan tagit i anspråk valde jag alt. två, och här är resultatet.

4. Vad uppslagsverk berättar om rask

Jag har studerat tio uppslagsverk, fem svenska och fem engelska utgivna under åren 1853 - 1971; som upptar ordet rask med betydelsen rasktyg. I modernare uppslagsverk, med undantag av Websters Third New International Dictionary (1971), har ordet rask med betydelsen tyg helt försvunnit. Däremot kan man finna rask med t ex betydelserna

- snabb / skynda (raska fötter springa tripp, tripp, tripp)
- återstod / rest (ta hela rasket)
- lump (ex vis i sammansättningar såsom, rask-ull, rask- ved dial.)

Om man med hjälp av sammanställningen av avsnitten ur uppslagsverken, som återfinnes på sid sex, försöker göra en tabell över de i beskrivningarna vanligast förekommande kriterierna för rasktyg, blir resultatet följande;

glatt	tunt	kyprat	kamgarn	ull	silke	ull/silke	^{*/} inferior
⑤ -	③ -	④ -	② ②	⑤ ③	③ ⑤	① ④	- ③

○ = i svenska lex.

□ = i engelska lex.

Alla svenska lexika är således ense om att detta tyg är ett glatt ylletyg ofta tunt och vävt i kypert. Att det är vävt av kamgarn, samt att det dessutom förekommer tyger av silke, ull/silke med samma namn, nämner några.

I de engelska uppslagsverken är silkevarianten den vanligast förekommande varianten. I några fall preciseras kvaliteten som inferior (sämre).

Även blanningen ull/silke är väl representerad, och den rena ullvaran nämns i tre av verken.

Vad det gäller själva ordet härleds detta i vissa lexika till latinets *rasus* = skuren, glatt, rakad osv. Man nämner ibland staden Arras i Frankrike som ursprungsor för sidentyget och som grund till namnet, men för en sådan koppling finns det inga bevis enl The Oxford English Dictionary (1933). Det verkar ha uppstått en förvirring bland termerna skriver The Century Dictionary (1899) och det håller man gärna med om, dock tycker jag mig se en viss linje och utveckling i det hela som jag kommer att redogöra för i kapitel sex.

^{*/} eng & sämre /sekunda

Ordbok öfver svenska språket 1853	fr Ras ty Rasche	ordet ↓	Ett sorts tunt kypradt eller glatt ylle- tyg, som skiljer sig ifrån sars genom stärkare apparatur och större bredd. äfv en sort sidentyg.	tyget ↓
Främmande ord i svenska språket 1871	eng Rasch fr Ras ital Raso. sammol af lat rasis = skuren, glatt		ett sort glatt mjukt ylletyg, äfven siden från staden Arras i Frankrike	
100.000 Främmande ord 1936	ty Rasch fr Ras av lat ra'sus = rakad, kortklippt		Ett slags tunt, glatt, kyprat ylletyg	
Svensk uppslagsbok 1952	/		Ett förr mkt vanl särskilt i allmoges dräkter brukat, på ena sidan glättat, kyprat ylletyg av kangarn. Rask var en- färgat och hade vanl någon klar färg röd, grön el blå och brukades till finare för- kläden, kjolar och skoningar.	
Ordbok öfver svenska språket 1957	Rass 1599, Rasch 1636-1904 Raskes 1640, Raask 1668 Ratsk 1720, Rask 1631 - Substantivering av ras = kortklippt, slätrakad.		Jämförelsevis tunt, oftast kyprat och på ena sidan glättat ylletyg (vanl av kangarn) ofta med stark apparatur. Äv om sidan liksom halvsidentyg med liknande utseende.	
The drapers dictionary 1884	/		A species of inferior silk or silk and stuff manufacture	
The century dictionary 1889	G. Rasch, woolen cloth. Dan. Rask, serge It. Raso, a smooth cloth material Fr. Ras, short-nap cloth Arras, also Aras, a town in northern Fr where arras first was made. Some confusion of these forms seems to have occurred.		A kind of inferior manufacture of silk or of silk and stuff	
The oxford english dictionary 1933	The origin of the -sh, -sch, -sk in the Eng. Germ. and Skand. forms is not clear. There is no evidence of any connexion with It. Rascia coarse woollen cloth (which Florio, app. in error, explains as 'rash') or with ARRAS, which has been suggested as the ulti- mate etym.		A smooth textile fabric made of silk (silk rash) or Worsted (cloth rash)	
Dictionary of textile terms 1936-39	/		A kind of inferior silk cloth which appears to have been very early imitated in silk and wool. About 1739 this name denoted a heavy Worsted fabric used for coatings.	
Websters third new internat. dict. 1971	fr. raso adj smooth lat. rasis to scrape shave		An English clothing fabric of the 16th, 17th and 18th centuries, made of silk or wool or silk and wool.	

5. Sven T Kjellbergs uppgifter

Kap.5 bygger helt på uppgifter hämtade ur Kjellbergs verk: Ull och ylle. Här gör jag en sammanfattning av hans uppgifter om rasktyget.

I Sveriges räntekammarböcker dyker ordet rask upp år 1651 då med varianterna foder-rask och cron-rask.

f d Uppgifter om raskmakerier dvs verkstäder där rask vävdes, finns från 1681. Det förekommer också att tyghandlare blir tilldelade privilegiet att, till 1/6 av tullen för färgat rask, importera vit sådan för infärgning i Sverige. Sådana privilegier utfärdades första gången år 1650. Endast en import av rask finns omnämnd i boken. År 1646 skeppas ett parti från den nordfranska textil-och handelstaden Kyssel Ville till Sverige.

I Norrköping hade C. Callisch år 1711 ett antal raskvävstolar igång, och vid samma tid fanns i Stockholm Paulis Raskmakeri "som särskilt under krigstiden kunnat förse landet med rask". Men i en skrift från 1747 står att läsa: "nationen kunde ha orsak att klaga över mindre tillgång på sådana ylletyger som rask..." Bristen på rask orsakade tydligen stora problem vilket kan illustreras av följande " Den 7/1 1749 var en herr Falkenblad inkallad till Hallrätten och erindrades om att han framledes måtte flitigare låta tillverka rasker och ^uchalonger såsom riksens ständers manufakturkontor ålagt honom, på det att klagomål ej måtte förspörjas över brist på sådana varor. Hallrätten fann det för oförsvarligt att Falkenblad under hela det förflutna året ej låtit tillverka mer av dessa sorter". Det hela gick så långt att prästeståndet på 1760-talet yrkade-" att stoffväverierna strängeligen skulle förbjudas att befatta sig med någon tillverkning som fordrade valkning och att de i stället skulle förbindas att leverera ett bestämt kvantum rask och chalong varpå allmänhetens brist nu var så stor att man i dess ställe nödgades bruka siden till foder i kläderna."

*) Chalong (förr) kyprat på ena sidan glänsande ylletyg liknande rask, använt bl.a. till foder.

Tyget och tillverkningen beskrivs på följande sätt;

"Chalong och rask. När ett stycke blivit nedvävt och kommit från stolen lades det i en balja tillsammans med $1/2$ skålpund såpa $1/4$ skålpund pottaska och övergöts med varmt vatten där det arbetades med händerna så att det blev väl genomdraget och preparerat varefter det spolades med varmt och kallt vatten. Calonget sträcktes på den cylindriska konrojen¹⁾ för att icke krympa och så att den samtidigt fick den nödvändiga glansen. Härefter skedde färgning och pressning. Rask färgades och pressades utan denna appretur."

Chalong - finare än rask, valkades och pressades med hett järn för att bli glänsande.

Rask - vävdes med kätting av kamull och inslag av kardull i kypert. Hörde till ²⁾sargerna men var lättare, hade mindre bredd och appretur. Enligt reglementet 1751 skulle det ha en bredd utav $5 \frac{1}{2}$ kvarter. Nyttjades till föder i sorgkläder mm. Förekom i många varianter under åtskilliga namn och gjordes även med silke, kamelhår och bomull. Rask var en av de stora produkterna vid det inhemska tygväveriet."

Så långt Kjellbergs uppgifter, som vid första anblicken gav en helt annan bild av situationen än de föreställningar jag hade gjort mig. Om man nu går och funderar över alla små pusselbitar växer det så småningom fram en liten historik. Hur kan det hela ha gått till, och varför är rask funtat så eller så ?

1)

Till ordet konroj står ingen förklaring att finna. Följande beskrivning av en liknande maskin fanns i Uppfinningarnas Bok del 9, Nordste och söner, Stockholm 1929, sid 502 " ... en följande maskin samtidigt med glättning eller mangling, även benämnd kalendering. Före glättning en fuktas vävnaden, exempelvis genom roterande borstar eller spritsrör. Valskalandern består av 2,3,5 eller 7 valsar, liggande över varandra under starkt tryck samt av en längd svarande mot vävnadens bredd. Valsarna tillverkades antingen av gjutjärn eller papp, liksom de innerpapperstillverkningen för glättning avsedda kalandervalsarna. Vävnaden frammatas, väl utbredd mellan samtliga valsar, av vilka vanligen

Varannan är av metall, varannan av papper, metallvalsar åstadkomma en glänsande, pappersvalsar en matt sida hos tyget. Glansen är dessutom beroende av trycket, metallvalsarnas temperatur, vävnadens fuktighet, apparaturmassans sammansättning och den relativa hastigheten hos vävnaden och valsen. Har maskinen blott två valsar, gör man den ena av papper, den andra av järn. Vanligen användas dock minst tre valsar, den mellersta av järn. Vid fem valsar tillverkas den övre, mellersta och undre valsen av papper, de båda övriga av järn. Järnvalsarna, som äro upphettade med inledd ånga, hava självständig rotation, varemot pappersvalsarna rotera genom friktion mot de förra. En starkare glans åstadkommes därigenom, att järnvalsarna rotera med en något större hastighet än pappersvalsarna, så att en svag glidning inträder mellan de förra och vävnaden (friktionskalander)

- 2) Sarge. Tyg av olika utseende och utförande under olika tider, i regel tillv av ylle liksom silke ; i fråga om modernare tyger numera dels om foderväv i kypert av ull, bomull liksom konstsilke, dels om ett slags finare cheviot. (ordbok över svenska språket 1964-65)

6. Diskussion

Låt oss börja någonstans i 1500-talets Europa, i den nya världsbildens och upptäckternas tidevarv, då skeppen börjar segla till främmande land och komma hem med större mängder av de dyrbara varor som förut hade fraktats på kamelvägarna genom orienten. Enligt engelska lexika var rask en sorts sämre silke. Kanske blev det möjligt att ta hem större mängder av sådant material nu när frakten för varje persedel inte längre var så dyrbar. Så småningom kom man antagligen underfund med att tyget kunde göras ännu billigare om det blandades upp med ull (kamgarn). Sådana "billiga" halvside tyger fick ofta en behandling med någon appreturmassa i avsikt att ge ytan en högre och mer sidenlik glans. Till slut tillverkades tyget av enbart kamgarn och gick sedan igenom samma procedur som halvside tyget hade gjort. Denna "ytbehandling" kallas på engelska glazing (motsv. sv glättning). Samtidigt förekommer ett enklare kamgarnstyg som inte genomgår den ovan nämnda glättningen. Detta enklare material, som troligtvis även var något kraftigare än det glättade, användes t ex till byxor, slängkappor och caper som skydd mot regn.

Var dessa typer av tyger först tillverkades och hur de spridits vill jag låta vara osagt. Det är också svårt att avgöra om varianterna grenats ut från ett ursprungsmaterial eller om tyger med olika bakgrund senare förts samman under ett "artnamn" rask, och med olika familjenamn såsom kron-, Cyper-, Danziger-, klädes-, tygs-, foder- rask m fl. Användningsområdena för tyget har även de varit vitt skilda. I Ordbok över svenska språket (1957) omnämnes en mängd olika möjligheter bl a rask -byxor, -foder, -förkläde, -kjortel, -gardin, -jacka, -sörjetroja,

"Ingen av förnämligare fålk låte lijkdstan mädh fijnt klädhe, sijden eller annat kostbart tygh, utan allenast mädh slät rask eller annat av thess wärde öfwerdraga" (1661 enl Ordb. över sv. språket 1957) så nog kunde man använda rask till det mesta.

Hur tygerna spridits inom Sverige är lättare att förstå. Hülphers har i sin Dagbok öfwer resa igenom Dalarne år 1757 givit följande beskrivning av Persmässomarknaden i Leksand 29 juni år 1757 "Här voro flere små bodar och stånd. Någre handlande från Fahlun och Borås tillika med hantverkare ifrån städerna hade god afsättning. Groft kram, såsom fris, rask, flanell mm, hattar, skinn, rep och sadelmakararbeten köptes nu mäst" (Bergman 1969)

Detta är vad jag i dagsläget kommit fram till. I fortsättningen kommer arbetet att koncentreras kring tillverkningen och tygets utbredning i Europa.

7. Sammanfattning

Efter drygt ett halvt års sökande efter uppgifter om rasktyg, har jag kommit till insikt om att detta tyg på intet sätt är något påhitt, fristående från övriga tygers historia. Trots detta är rask ett ganska speciellt tyg som förr var glättat på ena sidan för att efterlikna glansen hos siden. När detta tyg nu inte längre går att få tag i används ett tunnt kypertvävt kamgarnstyg (importerat från england) som ersättning till förkläden i de dräkter där rask förr brukades. En annan sak som märkts väldigt tydligt under arbetets gång är att äldre typer av tyger oftast beskrivs mycket sparsamt i litteraturen.

Resultatet av undersökningen är med sin uppställning av uppslagsverks olika uppgifter om rask, och sammanställning av fil.dr.Sven T Kjellbergs uppgifter ur hans verk Ull och ylle (1943), ett försök till kartläggning av de olika varianterna av rask. Detta arbete kommer att tjäna som grund till fortsatta studier i ämnet.

Litteraturförteckning

Uppslagsverk, svenska

Ordbok öfver svenska språket 1853
 Främmande ord i svenska språket 1871
 100.000 Främmande ord 1936
 Svensk uppslagsbok 1952
 Ordbok över svenska språket 1957

Uppslagsverk, engelska

The drapers dictionary 1884
 The century dictionary 1899
 The oxford english dictionary 1933
 Dictionary of textile terms 1936-39
 Websters third new international dictionary 1971

Beckne, R. Undersökningsmetodik. Högskolan i Örebro

Bergman, I. Kring dräktskicket i Åhl. Bidrag till Åhl's sockens historia. Malungs boktryckeri 1969.

Fhanér, S. Psykologi som förklaring, förståelse och kritik. Bonniers, Stockholm 1978.

Jenkins, J G. The wool textile industry in GB. Routledg & Kegan Paul Ltd, London 1972.

Kjellberg, S T. Ull och ylle. Bidrag till den sv. yllemanufakturens historia. Håkan Olssons, Lund 1943.

Lundmark, A. Hur gör man? Riktlinjer för dokumentation och utskiftter av uppsatser. Ped. inst. Uppsala univ. 1976 s 9-17.

Svensson, S. utgivare Folklig dräkt. Liber lärom, Lund 1974.

Winter, J. Problemformulering, undersökning och rapport. Liber läromedel, Lund 1980.